
Tarihsel Süreçte Eş'arılık-Mâtürîdilik İlişkisi

Mehmet Kalaycı

Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013, 384 sayfa.

Ehl-i sünnet kelâmının iki ana omurgasını teşkil eden Eş'arılık ve Mâtürîdilik üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu araştırmalar Mâtürîdilik hakkında, editörlüğünü Sönmez Kutlu'nun yaptığı *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik* ile (2003) editörlüğünü Şaban Ali Düzgün'ün yaptığı *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası* (2011), Eş'arılık hakkında ise Cemalettin Erdemci ve Fadıl Aygân'ın editörlüğünde hazırlanan *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arılık Sempozyumu Bildirileri* (2015) gibi editöryal çalışmalarla desteklenmiştir. Söz konusu çalışmalar Eş'arılık ile Mâtürîdiliğin belli yönlerine odaklanmakta, iki mezhep arasındaki ilişkiyi ele almamaktadır. Dolayısıyla Mehmet Kalaycı'nın iki mezhep arasındaki ilişkiyi "tarihsel süreç" çerçevesinde ele alan çalışması, işaret edilen boşluğu doldurma yönünde önemli bir adımdır.

Mehmet Kalaycı'nın çalışmaları, genel anlamda mezhepler arası ilişkiler, özeldense Eş'arılık ile Mâtürîdilik arasındaki ilişki üzerine odaklanmaktadır ve bu çerçevede muhtelif makaleleri bulunmaktadır. Değerlendirmeye konu olan bu kitap da Eş'arılık ve Mâtürîdilik mezheplerinin tarihsel süreçteki kişisim noktaları ve boyutları hakkında kaleme alınmıştır.

Giriş ve üç bölümden oluşan kitabın "giriş" bölümünde yazar kitabını, "süreç merkezli" ve "iki grup arasındaki iç içe geçmiş ilişkileri çok sayıda değişken ekseninde ortaya koymayı hedefle"yen (s. 11) bir çalışma olarak tanımlamakta, böylece eserin amacını da ifade etmektedir. Kitabın seksen sayfaya yakın bir kısmını kapsayan giriş bölümü kapsayıcı ve titiz bir çalışmaya işaret eden incelikli muhtevasıyla dikkat çekmektedir. Kaynaklar alt başlığı altında yazar, klasik eserleri, çalışmasına konu olma yönleri itibariyle değerlendirmeye tâbi tutarken, bu çerçevede kaynak teşkil eden çağdaş araştırmaların da kapsamlarına ve eksikliklerine işaret etmiştir.

Yazar, çalışmasında benimsediği metodu bütüncül tarih anlayışı olarak belirlemektedir. Ona göre tarihsel bütünlüğü içerisinde ele alınmayan her fikir eksik anlamlandırılacaktır. Zira hiçbir düşünce belli bir tarihsel bağlamdan kopuk bir şekilde meydana gelmemiştir. Buna bağlı olarak yazar açısından bir düşüncenin anlaşılabilmesi için iki önemli husus öne çıkmaktadır: a) Düşüncede anakronizme düşmemek adına düşüncenin oturduğu

zaman-mekân bağlamının ve fikir-hadise irtibatının sağlıklı bir tespiti, b) Belirli fikirleri değerlendirirken, mutlaka birtakım gerçekliklerin ya sebebi ya da sonucu olduğunu göz önünde bulundurmak suretiyle mevcut bilgiyi hakiki yönüyle ele alabilme...

“Kavramsal Çerçeve” alt başlığında ise yazar, Eş’arilik ve Mâtürîdilik kavramları üzerine derinlikli tahliller yaparak mezhebî oluşum sürecinde söz konusu kavramların bir mezhebi ifade edecek şekilde nasıl teşekkül ettiğinin izini sürmektedir. Bu noktada Kalaycı, hiçbir mezhepsel yapının, kurucusu ya da kendisine nispet edilen şahıs ve onun fikirleriyle özdeşleştirilmemesi gerektiğini temel bir husus olarak ortaya koymaktadır. Buna bağlı olarak Eş’ariliğin ve Mâtürîdiliğin de kendilerine nispet edilen şahıslar olan Ebü’l-Hasan el-Eş’arî ile (ö. 324/936) Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin (ö. 333/944) fikirlerinden ibaret olmadığının altını çizmektedir. Her iki mezhebin de teşekkül sürecinde hem kabul hem de ret cihetinden hangi fikir akımlarıyla etkileşim içerisine girdiğini ortaya koyarak iki mezhebin ana kodlarına dair bir çerçeve çizmektedir.

Birinci bölümde yazar, Eş’ariliğin Küllâbîlik, Şâfilik ve Mâlikîlik ile tasavvuf sisteminden, Mâtürîdiliğin ise Hanefilik ve Mürcîilik’ten beslendiğini ortaya koymaktadır. Eş’ariliğin arka planının oluşumunda, Küllâbîlik’te Bâkîllânî (ö. 403/1013) ve İbn Fûrek (ö. 406/1015), Şâfilik’te İbn Süreyc (ö. 306/918), İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Mâlikîlik’te Bâkîllânî ve Kâdî Abdülvehhâb (ö. 422/1031), tasavvufta ise Ebü’l-Hasan el-Eş’arî’nin bazı öğrencileri, İbn Hafif eş-Şîrâzî (ö. 371/982) ve Ebû İshak el-Kâzerûnî (ö. 426/1035) isimlerini merkeze almıştır. Mâtürîdilik’te ise hem Mürcîî hem Hanefî arka planının oluşumunda yazar, Ebû Hanîfe’yi (ö. 150/767) öne çıkarmıştır. Ebû Hanîfe’nin bir Mürcîî olmasının İmam Mâtürîdî’de karşılığını bulduğunu ifade eden yazar, bu görüşünü iki hususa dayandırmaktadır. Birincisi, Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî olmanın Ebû Hanîfe’yi hem fikhî hem itikadî açıdan takip etmeye karşılık gelmesidir. İkincisi ise, İmam Mâtürîdî’nin Ebû Hanîfe’yi bu anlamda takip ettiğine dair Ebü’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) tarafından verilen bilginin, onun Hanefilik’le olan bağına bir işaret olarak anlaşılabilirliği.

İkinci bölümde yazar, Eş’arilik-Mâtürîdilik ilişkisini, sosyopolitik gelişmelerle ilintili olarak ele almaktadır. Bu bağlamda, Eş’ariliğin Şâfilik, Mâtürîdiliğin Hanefilik zemininde gelişiminde ve geliştirdikleri olumlu-olumsuz ilişkilerde sosyal ve politik olayları başlıca etken unsur kabul etmektedir. Buna bağlı olarak Kalaycı’ya göre, toplumsal ve siyasi gelişmelerin de etkisiyle doğuda (Horasan-Mâverâünnehir) Eş’arilik ile Mâtürîdilik daha gergin bir ilişkiye sahip olurken, Fâtımîler’in Şîî anlayışını hâkim ideoloji

olarak kabul edip batıda (Mısır-Şam-İrak) bu anlayışı hâkim kılmak istemesine karşın daha sonra bölgeye hâkim olan Selçuklular, Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûklüler tarafından bölgede Şiiğin izlerinin silinebilmesi için Sünnîliğin üst kimlik olarak kabul edilmesi, Eş'arîlik ile Mâtürîdîliğin batıda uzlaşısı içinde olmasında doğrudan etkili olmuştur. Yazarın, zamansal açıdan bir kronolojiyi takip etmesinin yanı sıra bu kronolojiyi “doğu” ve “batı” arasında, farklı bölgeler üzerinden sürdürmesi, olayların farklı bölgelerde hâkim olan farklı siyasî iktidarlarla ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde kurulmasını sağlarken eseri üslûp açısından da güzelleştirmektedir.

Üçüncü bölümde ise yazar iki mezhep arasındaki ilişkiyi, bu sefer fikrî boyutuyla yani tasavvuf, felsefe ve kelâm sistemleri açısından ortaya koymaktadır. Mâtürîdîler'in Eş'arîler'e nispetle tasavvufla aralarına mesafe koyduğunu belirten yazar, keşif ve ilhamın Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi Eş'arîler tarafından bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmesine karşın başta İmam Mâtürîdî olmak üzere Ebû'l-Muîn en-Nesefî ve Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) gibi âlimlerce bu şekilde değerlendirilmemesini, Eş'arîlik ile Mâtürîdîlik arasındaki bir karşıtlık olarak ortaya koymaktadır (s. 234-8).

Felsefî zemindeki Eş'arîlik-Mâtürîdîlik ilişkisinin tekvin sıfatı çerçevesinde gerçekleştiğini belirten yazar, bu noktada delil olarak Nesefî'nin *Tebîratü'l-edille*'de yer verdiği bir bilgiye dayanmaktadır. Buna göre Eş'arîler'den biri, filozof Proclus'un âlemin ezeliliği konusundaki görüşünü ele alırken bu çerçevede zikrettiği eleştirileri Mâtürîdîler'in tekvin anlayışı hakkında da söz konusu etmiştir (s. 260-1).

Yazar, kelâm ilmi karşısında bölge halkının olumsuz tavrına bağlı olarak kelâmî faaliyetlerinin zayıfladığını ifade ettiği Mâtürîdîler'in, tekvin sıfatı konusunda Eş'arîler'le karşı karşıya gelmelerinin Mâtürîdî kelâmî faaliyetlerinin canlılık kazanmasına katkı sağladığını belirtmektedir. Yazara göre, kelâm ilmi çerçevesinde Eş'arîlik ile Mâtürîdîlik arasındaki ilişki başta tekvin meselesi olmak üzere “bilgi”, “akıl”, “mârifetullah”, “husün-kubuh”, “nübüvvet”, “iman”, “fiiller” konularında daha somut bir şekilde görülmüştür (s. 299-338).

Bu çalışma, konuyu oldukça kapsamlı bir şekilde ortaya koymakla birlikte, eleştiriye konu olacak bazı hususları da içermektedir. Bunlardan biri, yazarın “İbn Hafif gibi Eş'arîlik-süfilik ilişkisine toplumsal düzeyde yön veren ve doğrudan katkıda bulunan” bir isim olarak nitelediği Ebû İshak el-Kâzerûnî hakkındaki pasajlardır. Yazar 111. sayfada, Kâzerûnî'ye *Mu'tekad* adında bir risâle nispet edilmekle birlikte onun, “günümüze kadar ulaşan bir

eseri bulunmadığını ifade etmektedir. Buna karşın 31 ve 241. sayfada söz konusu eseri ona ait bir eser olarak değerlendirmektedir.

Bunun yanı sıra, Kâzerûnî hakkında, onun İbn Hafif eş-Şîrâzî'nin önde gelen müritlerinden Ebû Ali el-Akkâr (ö. ?) tarafından keşfedilip İbn Hafif ile tanıştırılıp ona -intisap etmesi- (s. 109) ve Kazeruniyye tarikatını kurması (s. 110) gibi bilgilerin ötesinde, onun Eş'arî olduğuna dair somut bilgilere yer vermemesi de Kâzerûnî'nin Eş'arîlik-sûfilik ilişkisinin kurulmasında söz konusu ettiği katkılarını dayanaksız bırakmakta, dolayısıyla bu ilişkiyi delillendirme noktasındaki Kâzerûnî ayağının zayıf kalması da bir eleştiri konusu olmaktadır.

Dikkat çeken bir diğer husus, "Eş'arîlik-Mâtürîdilik İlişkisinin Felsefi Zemini" alt başlığı altında ele alınan hususlardır. Burada yazar, Eş'arîler'in Mâtürîdiler'in tekvin meselesindeki görüşlerini âlemin ezeliği ile ilişkilendirerek felsefi bir zeminde tartıştığını dile getirmek için Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin, *Tebsiratü'l-edille* adlı eserinde verdiği bir bilgiden hareket etmektedir. İlgili yerde Nesefî, Proclus'un, âlemin yaratılış sebebinin Tanrı'nın inayeti (cûd) olması ve Tanrı'nın inayetinin kadim olması sebebiyle âlemin de kadim olduğu yönündeki düşüncesinin bir Eş'arî tarafından ele alınarak kendilerinin (Mâtürîdiler) tekvin hakkındaki görüşlerini reddetmek üzere kullanıldığını ifade etmektedir.¹

Bu Eş'arî'nin kim olduğunu sorgulayan Kalaycı, söz konusu kişinin Cüveynî, Gazzâlî veya Şehristânî (ö. 548/1153) olamayacağını ifade etmektedir (s. 261-2). Ardından Cüveynî'nin talebesi, Gazzâlî'nin ders arkadaşı ve Şehristânî'nin hocası olan Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsir el-Ensârî en-Nîsâbüri (ö. 512/1118) ihtimali üzerinde duran müellif "*Şerhu'l-İrşâd*'dan hareketle -en azından bu konu bağlamında- Ensârî olduğunu ileri sürmek mümkün değildir" (s. 262) ifadesiyle söz konusu Eş'arî'nin Ensârî olamayacağını belirtmektedir. Bununla birlikte bir sonraki sayfada çelişki olarak nitelendirilebilecek bir kanaatte bulunarak söz konusu Eş'arî'nin Ensârî olma ihtimalinden bahsetmekte ve bu hususta delillendirmede bulunmaktadır.

Yazarın, bu delillendirmesinde bazı problemler görülmektedir: Yazar, Ensârî'nin *Kitâbü's-Sifât* adında bir eser yazmış olmasını, görüşünü destekleyici bir bilgi olarak zikretmektedir. Oysa Ensârî'nin sıfatlar konusuyla ilgili bir eser yazmış olması yazarın kullandığı yönde delil teşkil eden bir bilgi olmak için yeterli değildir. Bu eserin günümüze ulaşmamış olması da "bu eserin, Nesefî tarafından dile getirilen suçlamaların kaynağı olma ihtimali"nden bahsetmeyi güçleştirmektedir. Ayrıca yazar, Ensârî'nin "müteahhirinden

1 Nesefî, *Tebsiratü'l-edille* (Salâme), I, 315; a. e. (Atay), I, 412.

kimilerinin yeni bir görüş ileri sürdüğünü ve kulun yaratıcı olduğunu, buna karşın Allah'ın gerçekte yaratıcı olmadığını” savunduğuna ilişkin ifadesini, “Onun bu ifade ile Hanefiler’i kastetmiş olması ihtimal dahilindedir” diyerek yorumlamaktadır.

Oysa Mâtürîdî geleneğin ilâhî fiiller ve insanın fiilleri noktasında böyle bir fiil teorisine sahip olmadığı ve tıpkı Eş'ariler’de olduğu gibi Mâtürîdiler’de de Allah'ın hakiki mânada yaratıcı olmasının esaslı bir ilke olduğu bilinmektedir. Bu sebeple Ensârî'nin söz konusu ifadeleriyle Mâtürîdiler’i kastetmiş olduğu söylenemez. Öte yandan Ensârî'nin, ilgili ifadeleriyle Mâtürîdiler’i muhatap almadığı, konunun bağlamından da anlaşılmaktadır. *Şerhu'l-İrşâd*’ın ilgili satırlarında Ensârî, kulların fiilleri konusunda Mu'tezile'nin ittifak ettiği hususları zikrettikten sonra, bu gelenekteki söz konusu görüşte birtakım değişimler yaşandığına işaret etmekte ve sonraki dönemden bazılarının ise (ba'zû'l-müteahhirîn) kulun yaratıcı olduğu ve Allah Teâlâ'nın hakiki anlamda yaratıcı olmadığı yönünde bir görüş icat ettiğini (ebdea) zikretmektedir.²

Dolayısıyla Ensârî'nin söz konusu ifadeleriyle kastettiği Mu'tezile'dir. Nitekim Ensârî, *el-Gunye fi'l-keîâm* adlı eserinde de benzer ifadelerle aynı bilgiyi iki yerde dile getirmektedir: 1. “Sonra müteahhirlerden bazıları çirkin bir görüş ortaya attı ve Allah Teâlâ hakiki anlamda hâlik olarak isimlendirilemez, dedi.”³ 2. Yaratmanın takdir mânasını ele alırken Cübbâiler’in görüşlerine yer verdikten sonra şöyle der: “Bundan hareketle bazıları ‘Allah hakiki anlamda hâlik değildir’ demeye teşebbüs ettiler.”⁴

Bununla birlikte, sözü edilen eleştirilerin çalışmanın kıymetine gölge düşürmeyeceğini belirtmek gerekir. Yazar, eserin giriş bölümünde günümüz tarih yazıcılığının en önemli problemlerinden birinin, sosyal-siyasî tarih ile düşünce tarihi yazıcılıklarının birbirinden beslenecek şekilde telif edilememeleri olduğuna dair önemli bir hususa dikkat çekmektedir (s. 49).

Eser, böyle bir çabanın ürünü olurken, bu yönde hazırlanacak çalışmalar için de güzel ve önemli bir örnek teşkil etmektedir. Çalışma boyunca yazarın hem kaynakların hem de kaynaklarda yer alan bilgilerin kullanımı noktasında gösterdiği maharet de bir diğer örneklik noktasıdır. Eser tarihsel süreçte Eş'arilik ile Mâtürîdilik mezheplerinin geliştirdikleri ilişkiler çerçevesinde verdiği orijinal bilgilerle hem İslâm mezhepler tarihi hem kelâm araştırmaları için önemli bir kaynak konumundadır.

2 Ensârî, *Şerhu'l-İrşâd*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2247, vr. 1^b.

3 Ensârî, *el-Gunye*, II, 796.

4 Ensârî, *el-Gunye*, II, 802.

Kaynakça

Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Tebsıratü'l-edille fı usûlîd-dîn*, haz. Claude Saláme, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990; *a.e.*, haz. Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Ensârî, Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsır, *şerhu'l-İrşâd*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2247.

Ensârî, Ebu'l-Kâsım Selmân b. Nâsır, *el-Gunye fı'l-keâm*, haz. Mustafa Hase-neyn Abdülhâdî, Kahire: Dârü's-selâm, 1431/2010.

Sami Turan Erel

Araştırma Görevlisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Uluslararası İslâm ve Din Bilimleri Fakültesi